

Біорізноманіття у тилу України

Що змінилося в охороні природи у 2022-23 роках?

Громадська організація
«Українська природоохоронна група»

uncg.org.ua

uncg.ua@gmail.com

Текст: Єгор Гриник, Катерина Гарбарчук, Петро Тестов

Макетування: Максим Шамін

Фото: Українська природоохоронна група

Опубліковано у листопаді 2023 року,
текст доступний українською та англійською

Резюме

Мало хто не чув про те, як повномасштабне вторгнення росії в Україну призводить до руйнування природи. Тисячі гектарів знищених лісів та степів, осушене Каховське водосховище, масова загибель свійських та диких тварин – кадри цих екологічних злочинів облетіли увесь світ.

Однак вплив війни на біорізноманіття України виходить далеко за межі регіонів, де безпосередньо відбуваються бойові дії. Економічний занепад країни, масова еміграція та численні інші фактори, викликані війною, впливають на природу України у сотнях кілометрів від лінії фронту.

Наприклад, проблеми з наповненням бюджетів змусили керівництво України всерйоз говорити про збільшення обсягів заготівлі деревини. У 2022-23 роках держава ініціювала численні зміни до законодавства, що мали на меті усунути природоохоронні обмеження на рубки лісів. Частина таких спроб була успішною, частина – поставлена на паузу через протидію громадськості або у процесі розгляду.

Окрім того, більшість державних лісів опинилися в управлінні державного підприємства «Ліси України», яке прямо заявляє про намір суттєво збільшити заготівлю деревини – і впроваджує чимало практичних кроків для цього. Зокрема активно будує нові лісові дороги для вирубки раніше недоступних старовікових лісів.

Пошук нових надходжень до бюджетів змусив державу переглянути законодавство, яке обмежувало знеліснення. Як наслідок, у 2022-23 роках стало простіше перетворювати ліси на землі для забудови, ведення сільського господарства або ж реалізації різноманітних інфраструктурних проектів.

Аналогічна ситуація зі збереженням грасландів. Значні площі сільсько-господарських земель в Україні заміновані або окуповані. Тому держава шукає можливості компенсувати ці втрати, перетворюючи степи та луки в орні землі – і тим самим донищуючи залишки унікальних природних екосистем. Це відбувається як на рівні законодавства, так і на рівні управлінських рішень у місцевих громадах.

Повномасштабне російське вторгнення вплинуло і на заповідні території – як існуючі, так і проєктовані до створення. Існуючі заповідні території, які історично страждали від браку фінансування, стикнулися з ще більш важким фінансовим становищем. Ситуація погіршилася і через мобілізацію багатьох працівників заповідних територій до лав Сил оборони України.

Створення нових заповідних територій – не надто активне у довоєнні роки – стало ще більш проблематичним через брак політичної волі у найвищих владних кабінетах. У 2022 році заповідний статус отримали біля 50 тисяч гектарів земель – всього лише 0,085% від площі України. Як наслідок, частка заповідних територій в Україні залишається критично низькою – лише біля 7%.

Велика війна негативно вплинула і на екологічний громадський рух. З однієї сторони, чимало екологічних активістів вимушені були емігрувати або стали до лав Сил оборони. З іншої сторони, держава обмежила чи закрила доступ до багатьох інструментів, необхідних для роботи громадського сектору.

Зокрема з 2022 року суттєво обмежено доступ громадськості до процедури оцінки впливу на довкілля (ОВД). Як наслідок, процедура остаточно перетворилася на формальність і не виконує свої задачі. Закритий чи обмежений доступ до багатьох інших ресурсів чи документів – карт лісів, кадастрової карти, результатів екологічних перевірок тощо. У багатьох областях – навіть віддалених від лінії фронту – заборонене відвідування лісів. Більшість таких обмежень не має нічого спільного з питаннями безпеки під час війни.

Проблематичним залишається і контроль за дотриманням природоохоронного законодавства. Державна екологічна інспекція фактично паралізована – як через власні недоліки, так і через позицію профільного міністерства. Тому масштабні порушення – наприклад, незаконні рубки (у тому числі незаконні рубки «з документами») або незаконне розорювання – залишаються надзвичайно поширеними, а незаконна деревина з України продовжує експортуватися в ЄС.

Тож повномасштабне російське вторгнення ставить під загрозу значні площі дикої природи – старовікові ліси, степи та луки, малопорушені водно-болотні угіддя – у глибокому тилу України.

Без природоохоронних запобіжників – численних природоохоронних реформ (у тому числі євроінтеграційних), створення нових заповідних територій, відкриття доступу до екологічної інформації – відновлення України під час та після війни буде «зеленим» виключно на папері. На жаль, зараз ми не спостерігаємо політичної волі до реального збереження біорізноманіття України. Зміна цієї ситуації потребує злагодженої роботи усіх зацікавлених сторін, у тому числі країн-партнерів України.

І найголовніше – усі описані вище проблеми загострилися у результаті повномасштабної агресії росії проти України у 2022 році. Чим швидше Україна зможе відновити мир на умовах, які виключатимуть будь-яку агресію з боку росії у майбутньому – тим швидше виникне можливість повноцінно сфокусуватися на збереженні та відновленні дикої природи України.

Тому, як це не парадоксально звучить, але військова та економічна підтримка України є в якійсь мірі пріоритетним природоохоронним заходом.

Зміст

1. Вступ

2. Ліси

2.1. Деградація лісів

2.2. Знеліснення

3. Грасланди (степи, луки)

3.1. Передумови деградації грасландів

3.2. Законодавчі зміни щодо управління грасландами

4. Заповідні території та Смарагдова мережа

4.1. Заповідні території

4.2. Смарагдова мережа

5. Природоохоронний громадський рух

5.1. Природоохоронний рух під час війни

5.2. Оцінка впливу на довкілля

6. Інші питання

6.1. Державний екологічний контроль

6.2. Моніторинг біорізноманіття

7. Що буде далі? Перспективи дикої природи у найближчі роки

1. Вступ

24 лютого 2022 року з початком повномасштабного російського вторгнення, в Україні докорінно змінився стан справ у багатьох сферах. Охорона біорізноманіття – не виняток. Протягом останніх півтора років сотні ЗМІ висвітлювали те, як у ході бойових дій знищуються або пошкоджуються ліси, річки або степи. Мало хто не бачив фотографій дерев, понівечених вибухами, або дна осушеного Каховського водосховища.

Однак є і інша, менш відома сторона проблеми. Російське вторгнення впливає і на біорізноманіття тилкових регіонів України. Економічний занепад та втрата територій, викликані війною, суттєво змінили підходи до використання природних ресурсів в Україні. Десь наслідки таких змін вже помітні наочно, десь зміни лише назрівають. **Вплив війни на природу виходить далеко за межі тих територій, де відбуваються бойові дії.**

У цьому тексті ми спробуємо коротко описати деякі ключові зміни та тенденції в охороні «тилового» біорізноманіття України від початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 році. Розуміння таких тенденцій важливе як для дійсно Зеленого відновлення України, так і для успішного вступу України в Європейський Союз.

Ми свідомо не висвітлюємо тут проблеми охорони природи біля лінії фронту та на окупованих чи деокупованих територіях. З однієї сторони, про це написано вже багато, з іншої – достовірних даних про безпосередній вплив бойових дій на природу поки що немає.

Окрім того, навіть до повномасштабного вторгнення в Україні було мало об'єктивної інформації про охорону біорізноманіття. Ситуація стала ще гіршою: протягом останніх півтора року громадськість втратила доступ до багатьох раніше публічних даних про процеси у тилу. Тому у цьому тексті чимало висновків ґрунтуються на непрямих свідченнях та узагальненнях. Кращих даних, на жаль, ми поки що не маємо.

І наостанок – російське вторгнення нищить природу. І на лінії фронту, і далеко за її межами. Як це не парадоксально, але усунення будь-якої військової загрози з боку росії зараз є чи не найбільш пріоритетним природоохоронним заходом.

2. Ліси

2.1. Деградація лісів

Офіційно ліси вкривають біля 16% території України. Вони розміщені нерівномірно: найбільш лісистими є тиллові регіони – заболочений регіон Полісся на півночі, на кордоні з Білоруссю, та гірська західна частина країни – Українські Карпати. 87% лісів України — у державній власності, ще біля 13% — комунальні. Приватні ліси майже відсутні¹.

Як і будь-де, лісова галузь України активно використовує ліси для заготівлі деревини. У довоєнні роки щорічний обсяг заготівлі складав біля 17-20 мільйонів кубометрів².

Значну частку деревини лісова галузь також заготовляє незаконно, частина такої деревини в офіційну статистику не потрапляє. За деякими оцінками, обсяг незаконної та необлікованої деревини може вимірюватися мільйонами кубометрів, а левова її частина експортується в країни Європейського Союзу³. Надзвичайно поширені і незаконні рубки «з документами», наприклад, незаконні санітарні рубки здорових дерев.

З природоохоронної точки зору, великою проблемою в охороні лісів України була нестала заготівля деревини (як законна, так і незаконна), яка призводила до деградації лісового біорізноманіття. Державним пріоритетом була заготівля деревини, а не підтримка інших, не менш важливих екосистемних послуг лісів⁴.

Тому поширеними були практики:

- Проведення суцільних рубок (у 2021 році майже половина деревини була заготовлена суцільними рубками, найбільш шкідливими для лісового біорізноманіття).
- Перетворення природних лісів у плантації.
- Знищення старовікових лісів.
- Пошкодження річок та струмків під час заготівлі деревини у горах.
- Знищення оселищ рідкісних видів.
- Висадка чужорідних інвазійних дерев у лісах тощо.

З лютого 2022 року ситуація з охороною лісового біорізноманіття змінюється, здебільшого у гіршу сторону. Через економічну кризу, викликану російським вторгненням, держава шукає нові джерела надходжень. Саме тому ще у 2022 році як новопризначений міністр захисту довкілля Руслан Стрілець, так і тодішній голова Державного агентства лісових ресурсів Юрій Болоховець заявили про намір збільшити обсяги рубок в лісах⁵. Збільшення обсягів рубок аргументується не тільки додатковими надходженнями у бюджеті, а і необхідністю використовувати дрова у якості палива під час енергетичної кризи.

У 2022 році обсяги рубок суттєво не змінилися. Офіційно лісова галузь заготовила біля 16 мільйонів м³ деревини, що трохи менше за довоєнні показники. Однак це не означає, що державні органи не готують підґрунтя для збільшення обсягів рубок. Відбувається це як на рівні законодавства, так і на рівні системи управління лісами.

¹ Звіт Голови Державного агентства лісових ресурсів України за 2022 рік (https://forest.gov.ua/storage/app/sites/8/public/_zvit/publicnii-zvit-za-2022.pdf)

² Дані Державної служби статистики України (<https://ukrstat.gov.ua/>)

³ Hrynyk, Yehor, Andrii Biletskyi, and Amanda Cabrejo le Roux. 2023. 'How corruption threatens the forests of Ukraine: Typology and case studies on corruption and illegal logging.' Working Paper 43 / Environmental Corruption Deep Dive Series, Basel Institute on Governance. Available at: baselgovernance.org/publications/deepdive1-ukraine

⁴ Free Svydovets Group, 2021. "Trees cannot scream. How unsustainability and illegality are destroying the forests of the Ukrainian Carpathians". Available in English and Ukrainian at https://freesvydovets.org/en/#flipbook-df_2047/1/

⁵ <https://www.facebook.com/ruslan.strelets/posts/3317803768532727>
<https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/25/689559/>

2.1.1. Законодавчі зміни щодо лісів

Ще у березні 2022 року, менш ніж за місяць після початку великої війни, Верховна Рада України без жодних громадських обговорень скасувала «сезон тиші» — заборону на рубки окремих лісів у період розмноження диких тварин з 1 квітня до 15 червня. Аргументацією скасування було «забезпечення обороноздатності держави», однак такі аргументи не витримують жодної критики, адже сезон тиші був скасований по всій Україні, а не лише у лісах біля лінії фронту або кордону⁶.

У квітні 2022 року Державне агентство лісових ресурсів України (ДАЛРУ) запланувало спростити проведення багатьох видів рубок, у тому числі санітарних, скасувавши більшість екологічних обмежень на такі рубки⁷. Однак через активну протидію природоохоронних НУО проект постанови залишився без розгляду.

У липні 2022 року, на міжнародній конференції з відновлення України в м. Лугано, Швейцарія, український уряд представив план «відновлення» України під час та після війни. Метою заходу був пошук потенційних інвесторів різноманітних проектів в Україні. Щодо лісів український уряд представив такі плани як закупівля лісозаготівельної техніки, «оновлення» (тобто вирубка) старих лісів» тощо⁸. У публічному доступі відсутня будь-яка інформація про практичні наслідки презентації таких проектів на конференції.

Однак найбільш серйозні законодавчі зміни готуються у 2023 році. У березні ДАЛРУ оприлюднило проект масштабних змін до законодавства, яке регулює проведення рубок⁹. Документ передбачає вилучення або послаблення багатьох екологічних вимог до рубок, що створить підґрунтя для суттєвого збільшення обсягу заготівлі деревини¹⁰.

Екологічні НУО виступили проти ухвалення документа у редакції ДАЛРУ. Станом на жовтень 2023 року через активну протидію громадськості документ був відкликаний. Однак у вересні ДАЛРУ оприлюднило новий проект змін до законодавства про рубки – з меншою кількістю негативних для біорізноманіття норм, однак все одно неприйнятний¹¹.

Іншою ініціативою став законопроект №9516, зареєстрований у парламенті наприкінці липня 2023 року¹². Головна його мета — відмінити процедуру оцінки впливу на довкілля (ОВД) для суцільних санітарних рубок, що дозволить суттєво збільшити обсяги їх проведення. Законопроект також передбачає втрату Міндовкілля повноважень з погодження менеджмент-планів лісів. Станом на момент публікації законопроект готується до розгляду на засіданні профільного комітету у парламенті.

На думку екологічних НУО, у тому числі авторів цього тексту, збільшення обсягів рубок призведе до пропорційного збільшення негативного впливу заготівлі деревини на біорізноманіття. Саме тому без законодавчих змін – впровадження запобіжників для охорони лісів – збільшувати обсяги рубок вкрай ризиковано.

Протягом 2022-23 років відбулися і деякі позитивні законодавчі зміни, які однак не стосуються рубок лісів. Зокрема, змінами до Правил відтворення лісів Кабмін нарешті заборонив висадку лісокористувачами дерев у степах, луках та болотах – ця руйнівна для біорізноманіття практика поширена в Україні ще з часів Радянського Союзу¹³.

2.1.1. Законодавчі зміни щодо лісів

Окрім того, у 2023 році Міндовкілля заборонило висадку у лісах 13 інвазійних чужорідних видів дерев, серед яких робінія звичайна (*Robinia pseudoacacia*), дуб червоний (*Quercus rubra*), гледичія колюча (*Gleditsia triacanthos*) та інші види¹⁴. Таке рішення було більш ніж своєчасним, адже вищезгадані інвазійні дерева широко використовувалися лісокористувачами та масово проникали у різноманітні лісові та трав'янисті природні екосистеми.

Однак позитивний вплив заборони висадки чужорідних інвазійних дерев спостерігався недовго. Вже у жовтні 2023 року Міндовкілля скасувало перелік інвазійних дерев на вимогу Державної регуляторної служби начебто через порушення регламенту. Найімовірніше, це сталося через серйозний тиск з боку органів влади: міністерство навіть не скористалось можливістю оскаржити відповідну вимогу по передбаченій законом процедури.

Лісовозна техніка знищує струмок у Карпатських горах

⁶ Картка законопроекту №7144 від 13.03.2022 доступна за посиланням http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73892

⁷ Проект постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання проведення рубок в лісах України та інвентаризації лісів в умовах воєнного стану» (<https://forest.gov.ua/regulatoryna-diyalnist/proekti-regulyatornih-aktiv/21042022-povidomlennya-pro-oprilyudnennya-proyektu-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-deyaki-pitannya-provedennya-rubok-v-lisah-ukrayini-ta-inventarizaciyi-lisiv-v-umovah-voyenno-go-stanu>)

⁸ Огляд – за посиланням <https://uncg.org.ua/luhanskyj-sorom-mindovkillia-zaplanovalo-nyshchyty-pryrodu-pid-vyhliadom-ii-vidnovlennia/>. На жаль, оприлюднені урядом після конференції у Луганно матеріали онлайн наразі вже недоступні або змінені.

⁹ Проект постанови Кабінету Міністрів України "Деякі питання здійснення рубок в лісах України" доступний за посиланням <https://forest.gov.ua/regulatoryna-diyalnist/proekti-regulyatornih-aktiv/23032023-povidomlennia-pro-opryliudnennia-proiektu-posta-novy-kabinetu-ministriv-ukrainy-deiaki-pytannia-zdiisnennia-rubok-v-lisakh-ukrainy>

¹⁰ <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/06/28/255102/>

¹¹ Проект постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання наближеного до природи ведення лісового господарства та проведення рубок в умовах воєнного стану», <https://forest.gov.ua/regulatoryna-diyalnist/proekti-regulyatornih-aktiv/11092023-povidomlennia-pro-opryliudnennia-proiektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-deiaki-pytannia-nablyzhenoho-do-pryrody-vedennia-lisovoho-hospodarstva-ta-provedennia-rubok-v-umovah-voiennoho-stanu>

¹² Картка законопроекту №9516 від 20.07.2023 доступна за посиланням <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42333>

¹³ Правила відтворення лісів зі змінами від грудня 2022 року (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2007-%D0%BF#Text>)

¹⁴ Перелік інвазійних видів дерев із значною здатністю до неконтрольованого поширення, заборонених до використання у процесі відтворення лісів (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0641-23#Text>)

2.1.2. Управлінські зміни щодо лісів

У 2023 році сталася інша управлінська зміна. До цього часу 73% українських лісів знаходилися у сфері координації ДАЛРУ і безпосередньо управлялися більш ніж 150 державними лісгосподарськими підприємствами (лісгоспами).

Однак на початку 2023 року, всупереч Державній стратегії управління лісами України до 2035 року, більшість державних лісгоспів були об'єднані у єдине державне підприємство «Ліси України». Задекларована владою мета такого об'єднання – підвищити ефективність управління лісами України.

На практиці публічна комунікація ДП «Ліси України» свідчить про економічний пріоритет нового підприємства та нехтування екологічною роллю лісів. Керівництво ДП заявляє про наміри «оновлення» лісів, масштабного будівництва нових лісових доріг для вирубки раніше недоступних лісів тощо¹⁵. Фактично, така реформа управління стала ще однією передумовою подальшого збільшення обсягу рубок в Україні.

Важливо, що за 9 місяців роботи ДП «Ліси України» (перші три квартали 2023 року) нестали лісгосподарські практики, як і незаконні рубки з порушенням природоохоронного законодавства, не зникли і, на нашу суб'єктивну думку, навіть не зменшилися. Мова йде як про незаконні рубки без дозволів, так і про незаконні рубки «з документами».

Деревина з України продовжує залишатися здебільшого несталою і часто взагалі незаконною.

Наприклад, у 2022 році, до створення ДП «Ліси України», суцільними рубками в Україні заготовляли біля 44% деревини в Україні. За перше ж півріччя 2023 року цей показник зріс до майже 50%¹⁶.

Інший приклад – заповідні території, які є одним із найбільш ефективних інструментів охорони лісового біорізноманіття. Згідно з офіційною статистикою, у 2022 році заповідними були біля 17% лісів України.

До 2023 року створення нових заповідних територій у лісах було хоч і утруднене через протидію лісокористувачів, але все ж можливе. Зі створенням ДП «Ліси України» ситуація значно погіршилася. За дев'ять місяців – з листопада до липня 2023 року – підприємство погодило заповідання не більше ніж 700 гектарів лісів – з понад 36 тисяч гектарів, запропонованих до заповідання у цей період. Тобто за 9 місяців заповідний статус отримало десь 0,007% лісів України!

Задекларована ДП «Ліси України» прозорість та цифровізація також залишається здебільшого декларативною. Польові дослідження авторів цього тексту свідчать, що незаконні рубки «з документами» залишаються надзвичайно поширеними. У багатьох випадках представники ДП «Ліси України» безпідставно відмовляють у доступі до документів та інформації.

Більше того, у 2023 році український уряд ухвалив постанову про цифровізацію дозволів на рубки, запевняючи, що такі зміни додають лісовій галузі прозорості¹⁷. Однак такі заяви далекі від істини: усі пропозиції екологічних НУО до змісту документу були відхилені.

Як наслідок, громадськість, як і раніше, не може відстежити рух деревини з місця рубки до місця переробки та експорту – лісова галузь залишається відносно непрозорою. Крім того, без доступу до карт лісів навіть публічно доступні документи також залишаються беззмістовними – громадськість не може встановити, де відбувалися чи будуть відбуватися рубки.

¹⁵ <https://e-forest.gov.ua/kozhen-kilometr-novoi-lisovoi-dorohy-zabezpechuie-ponad-1-mln-hrn-nadkhodzhen-do-biudzhetu-shchoroku/>
¹⁶ Зведені дані з електронного реєстру лісорубних квитків на порталі ЛІАЦ (<https://stat.ukrforest.com/pages/forest-ticket>). У цифрах вище врахована заготівля по всій Україні, включаючи ліси поза межами управління ДП «Ліси України», однак дані залишаються репрезентативними, адже ДП «Ліси України» має найбільшу частку заготівлі деревини серед усіх лісокористувачів
¹⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 483 «Про реалізацію експериментального проекту щодо видачі спеціального дозволу на спеціальне використання лісових ресурсів (лісорубного квитка) та сертифіката про походження лісоматеріалів та виготовлених з них пиломатеріалів в електронній формі» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2023-%D0%BF#Text>)

2.1.2. Управлінські зміни щодо лісів

Проблемою є і заборона на відвідування лісів, яка запроваджена і в тих лісах, які знаходяться на значній відстані від кордону та зони бойових дій. При цьому де-факто лісівники не мають зауважень щодо присутності в лісі грибників чи туристів, але вважають незаконними здійснені наукові дослідження на цих територіях, що призводить до того, що створення охоронних зон для збереження біорізноманіття не погоджується.

Отже, одним із ключових викликів в охороні лісового біорізноманіття станом на 2023 рік є заплановане збільшення обсягів рубок через повномасштабне російське вторгнення. Наслідком буде пропорційне збільшення негативного впливу на лісове біорізноманіття та інші екосистемні послуги лісів, а також збільшення обсягів незаконних рубок.

Які рішення? Збільшення обсягів рубок і навіть підтримання їх на рівні 2022 року є неможливим без запровадження ефективних запобіжників для захисту біорізноманіття. Ними мають стати:

- Радикальне збільшення площ заповідних лісів (до як мінімум 10% лісів під суворою охороною), у першу чергу за рахунок лісів старше 100 років та оселищ рідкісних видів.
- Запровадження законодавчих обмежень на рубки у найбільш вразливих лісах (прибережні, заболочені, високогірні, байрачні тощо).
- Запровадження законодавчих обмежень на суцільні та поступові рубки.
- Мораторій на будівництво нових лісових доріг у Карпатах тощо.

Суцільна санітарна рубка у Карпатах

2.1.2. Знеліснення

Іншою суттєвою проблемою в охороні лісів України є знеліснення — перетворення лісів у нелісові землі. Ця проблема має два основних виміри. По-перше, знеліснення стосується тих лісів, які офіційно мають статус лісу.

До повномасштабного вторгнення поширеною практикою було незаконне вилучення лісів під забудову без необхідних на те погоджень з боку влади. Часто ця практика відбувалася під час управлінських змін, наприклад, змін лісокористувачів, коли необхідно було оновлювати лісгосподарські та земельні документи: «загубити» певні лісові ділянки під час оновлення документів набагато простіше.

Оцінити масштаб незаконного вилучення лісів під забудову до повномасштабного російського вторгнення наразі неможливо. Однак суттєва управлінська зміна 2023 року – об'єднання більш ніж 150 державних лісгоспів в одне підприємство ДП «Ліси України» (див. вище) — скоріше за все, призведе до посилення негативних тенденцій. Під час переоформлення земельної документації для ДП «Ліси України» частина лісових ділянок може просто «загубитися» та не бути переданими новоствореному підприємству.

Інша проблема щодо офіційно визнаних лісів — легальне їх знищення для реалізації інфраструктурних проектів. До повномасштабного вторгнення росії така практика мала місце по всій Україні. Її підживлював той факт, що виділення землі для проекту було набагато простішим, якщо проект планується у лісах.

Наприклад, проект нової кільцевої дороги навколо Києва передбачав будівництво дороги здебільшого через ліс, хоча існувала альтернативна можливість будувати дорогу на приватних та комунальних сільськогосподарських землях. Однак у такому випадку необхідно було отримувати численні погодження багатьох землекористувачів замість лише одного погодження для будівництва дороги через ліс¹⁸. Очевидно, що пріоритет надавався менш екологічній, але простішій альтернативі.

Самосійний ліс, який невдовзі буде знищений для будівництва сонячної електростанції

¹⁸ <https://uncg.org.ua/budivnytstva-dorohy-sumnivnoi-neobkhidnosti/>

2.1.2. Знеліснення

Повномасштабне російське вторгнення значно загострило цю проблему. Знищення росією української інфраструктури та величезний дефіцит державного бюджету змушує владу спрощувати знеліснення. Тому починаючи з лютого 2022 року парламент України ухвалив ряд змін до законодавства, зокрема:

- Скасував необхідність оцінки впливу на довкілля для проектів, які передбачають відновлення пошкодженої у ході бойових дій інфраструктури¹⁹. Жодних більш детальних критеріїв таких проектів влада не встановила, тому фактично будь-який проект – у тому числі такий, що передбачає знеліснення – зараз може бути реалізований без оцінки впливу на довкілля на розсуд органів влади.
- Спростив перетворення лісів на землі для будівництва технічних об'єктів та споруд електронних комунікацій²⁰.
- Звільнив великі інвестиційні проекти від сплати компенсації за знеліснення до бюджету, зробивши такі проекти більш рентабельними²¹.

Важливі зміни відбулися і з необлікованими лісами України. За різними оцінками, в Україні до 500 тисяч гектарів лісів не мають юридичного статусу лісу та не охороняються державою. Лєвова частка з них – так звані самосійні ліси, тобто покинуті сільськогосподарські угіддя, на яких природним шляхом відновлюються ліси²².

До 2022 року збереження самосійних лісів, важливих для охорони біорізноманіття та попередження зміни клімату, не знаходило широкої підтримки у влади. Однак внаслідок активних кампаній екологічних НУО у 2022 році парламент ухвалив законопроект №5650, яким вніс термін «самосійні ліси» у законодавство та передбачив юридичні механізми їх охорони²³.

Як наслідок, за останні півтора року кількадесят тисяч гектарів самосійних лісів вже отримали офіційний статус «лісу» та відтепер перебувають під охороною держави. Тим не менше, законодавство для збереження самосійних лісів залишається далеким від ідеалу. Все ще відсутні фінансові та юридичні механізми, які робили б охорону невеликих за площею самосійних лісів вигідною для приватних та комунальних землекористувачів (як альтернатива знелісненню з метою подальшого ведення сільського господарства)²⁴.

Головною загрозою для самосійних лісів є їх викорчовування і подальше перетворення в орні землі. В умовах повномасштабного російського вторгнення знищення самосійних лісів може лише загостритися: влада України заявляла про намір використовувати більше сільськогосподарських земель у тилкових регіонах в якості компенсації за значні площі сільгосп земель, які неможливо використовувати через окупацію, забруднення або мінування²⁵.

Наразі жодних достовірних даних про масштаби знеліснення немає – державний облік лісів відсутній, особливо таких, які не мають офіційного статусу лісу. Однак, найбільш імовірно, мова йде про втрату тисяч гектарів лісів щорічно. Це особливо цинічно на фоні того, що під час війни в Україні продовжує діяти державна програма «Зелена країна», метою якої є створення нових лісів.

Отже, другою ключовою проблемою в умовах повномасштабної війни є знеліснення, яке може загостритися через проблеми у сільськогосподарському та енергетичному секторах, а також ризики від втрати лісів при передачі землі до новоствореного ДП «Ліси України». Шляхи вирішення цієї проблеми можуть бути такими:

- Належна інвентаризація необлікованих лісів і подальша їх передача лісокористувачам.
- Спрощення ведення лісового господарства на ділянках самосійних лісів приватними та комунальними землевласниками.
- Впровадження оцінки впливу на довкілля для будь-яких проектів, які передбачають знеліснення.

¹⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період» від 15.03.2022 року

²⁰ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення умов для відновлення та розвитку електронних комунікаційних мереж» від 16.08.2022 року

²¹ Законопроект №8138 від 19.10.2022, який передбачає звільнення великих інвестиційних проектів від втрат лісогосподарського виробництва

²² МБО «Екологія-Право-Людина», 2020. «Необліковані ліси України. Аналітична записка».

<http://epl.org.ua/eco-analytics/neoblikovani-lisy-ukrayiny-analitychna-zapyska/>

²³ Проект Закону №5650 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо збереження лісів» (https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72200)

²⁴ Більше детальна інформація – за посиланням <https://uncg.org.ua/chy-takyj-klasnyj-zakon-5650-iak-pro-noho-pyshut/>

²⁵ <https://recovery.gov.ua/project/program/grow-value-adding-sectors-of-economy?page=3>

3. Грасланди (степи, луки)

3.1. Передумови деградації грасландів

Більше 70% території України – центральна, східна та південна частина країни – належить до степової та лісостепової природних зон. Історично тут були поширеними трав'янисті природні екосистеми – грасланди, переважно степи і, на більш вологих ділянках, луки.

Українські грасланди надважливі для збереження біорізноманіття та запобігання зміні клімату. Гектар грасландів поглинає до 3 тонн CO² на рік²⁶. Біля 30% усіх видів, занесених до Червоної книги України, зустрічаються у степах. Існує безліч інших екосистемних послуг, що їх надають грасланди²⁷.

У 19-20 сторіччях більша частина грасландів України була розорана й використовувалася для сільськогосподарських потреб. Точна інвентаризація степів та лук в Україні ніколи не здійснювалася, але, за деякими оцінками, нерозораними залишається не більше 3% від історичних площ степів. Переважно вони збереглися у місцях, незручних для розорювання (наприклад, у балках), а також у заповідних територіях.

Сільське господарство було і залишається основною причиною зникнення українських грасландів. За офіційною статистикою, близько 70% території України – це сільськогосподарські землі (рілля, пасовища, сіножаті), з яких орних – понад 80%. Україна входить до топ-3 країн з найбільшою розораністю, і щороку орних земель стає все більше. Переважно, за рахунок знищення залишків грасландів.

До повномасштабного російського вторгнення в 2022 році держава не приділяла достатньо уваги збереженню грасландів. Більшість з них не були частиною заповідних територій, тому могли легально або напів-легально розорюватися. Наявні законодавчі обмеження щодо розорювання (наприклад, прибережних захисних смуг) були сформульовані неякісно та зазвичай не виконувались на практиці.

Знищенню грасландів (як і самосійних лісів) сприяла земельна реформа, яка тривала до 2021 року. Її наслідком стала передача громадам державних сільськогосподарських земель та земель запасу. Як правило, це були і залишки українських грасландів.

Отримавши землю у власність, більшість громад почали здавати їх в оренду. Закономірно, що це стало основним джерелом наповнення місцевих бюджетів. А оскільки в Україні традиційне тваринництво з випасом майже занепало, то грасланди зазвичай орендують для перетворення у рілля.

Степова балка у Дніпропетровській області

²⁶ https://ec.europa.eu/eip/agriculture/sites/default/files/fg_grazing_for_carbon_starting_paper_final.pdf

²⁷ Опис частини екосистемних послуг – за посиланням https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/EcoPoslugy_web_new.pdf

3.1. Передумови деградації грасландів

Існуючі механізми державного контролю за охороною земель є неефективними. Навіть ті незначні обмеження на розорювання грасландів, що існують у законодавстві, регулярно порушуються. Поширеними є випадки розорювання прибережних захисних смуг, заплав малих річок, оранка на крутих схилах, розорювання заповідних грасландів тощо. Фермери-порушники лише зрідка притягуються до відповідальності.

З огляду на мізерну площу нерозораних грасландів, важливо, окрім збереження існуючих осередків природи, також планувати відновлення порушених оранкою територій. На рівні Європейського Союзу була прийнята «Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року», серед цілей якої повернути принаймні 10% ріллі до грасландів, якими вони початково були²⁸.

В Україні ще у 2002 році був прийнятий Наказ «Про порядок консервації виснажених сільськогосподарських земель», але цей документ мав рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування, тому практично консервація не проводилась. У 2013 році Наказ взагалі скасували²⁹.

Станом на початок 2022 року в законодавстві не було жодних інструментів, які б змушували землевласників консервувати деградовані та малопродуктивні землі, особливо з подальшим відновленням грасландів. У січні 2022 року була прийнята Постанова «Про затвердження Порядку консервації земель», проте рішення про консервацію знову покладено на власників чи користувачів земель³⁰.

Інша серйозна проблема — недостовірна земельна документація. У земельній документації грасланди часто фігурують як «рілля». На жаль, державні органи не ведуть відкритий реєстр видів угідь, тому громадськість не знає, скільки грасландів отримали офіційний статус «степ» при впорядкуванні земель.

Численні малі річки України також частково чи повністю не відображені у земельній документації та Водному кадастрі, тому прибережні захисні смуги навколо таких річок не виділяються. Тобто прибережні луки чи необліковані ліси часто не захищені законом від розорювання та іншої руйнівної діяльності.

Землевпорядники також часто ігнорують наявність обмежень щодо розорювання земель, наприклад, прибережних захисних смуг. А такі обмеження, як круті схили чи заплава малої річки взагалі відсутні в переліку обмежень щодо використання. Тож навіть впровадження законодавчих обмежень на розорювання грасландів не уберігає їх від розорювання, а державні органи (зокрема Держгеокадастр) не працюють над вирішенням цієї проблеми³¹.

Степова балка у Миколаївській області

²⁸ EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing nature back into our lives
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0380>

²⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-03#Text>

³⁰ Постанова №35 від 19.01.2022 «Про затвердження Порядку консервації земель»
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-2022-%D0%BF#Text>

³¹ Постанова КМУ №1051 від 17.10.2012 «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру (додатки 2-63 до Порядку)» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051%D0%B1-2012-%D0%BF#Text>

3.2. Законодавчі зміни щодо управління грасландами

Оцінити вплив повномасштабного російського вторгнення у 2022 році на збереження грасландів непросто. Державна статистика та облік сільськогосподарських земель неточні та не дають можливості хоч трохи достовірно оцінювати динаміку знищення грасландів.

Проблематичними є загальні тенденції. З одного боку, близько 1/3 сільськогосподарських земель України наразі окуповані, знаходяться на лінії зіткнення, заміновані чи забруднені вибуховими речовинами. Разом з важкою економічною ситуацією, це змушує державу екстенсифікувати використання сільськогосподарських земель у «тилових» регіонах України.

Наприклад, на міжнародній конференції з відновлення України, яка відбулася у 2022 році в м. Лугано (Швейцарія), одним з проєктів, представлених українською владою, було «повернення сільськогосподарських земель в економічний обіг» – тобто ще більш активне розорювання грасландів, щоб компенсувати викликані російським вторгненням економічні втрати³².

Ще раніше, в березні 2022, був прийнятий закон, яким нібито з метою забезпечення продовольчої безпеки дозволили по спрощеній процедурі, без розробки земельної документації надавати в оренду терміном на один рік вільні ділянки комунальної форми власності³³. Зважаючи, що вільні ділянки – це переважно грасланди або самосійні ліси, мова йде про подальше їх знищення.

З іншого боку, цей процес може урівноважуватися зменшенням попиту на сільськогосподарську продукцію з України через обмежену можливість її експорту. Об'єктивно оцінити такі впливи наразі неможливо.

Серед негативних тенденцій щодо збереження грасландів в 2022-2023 роках було прийняття Кабінетом Міністрів постанови, що накладає частковий мораторій на проведення перевірок бізнесу в умовах воєнного стану.

Як наслідок, у 2022 році Державна екологічна інспекція та Держгеокадастр припинили контролювати дотримання вимог законодавства в земельній та природоохоронній сфері. Наприкінці 2022 року ці норми знову змінилися, але адекватний контроль за дотриманням законодавства все ще відсутній³⁴.

Також у травні 2022 року набрала чинності норма про можливість ОТГ прийняти рішення щодо контролю за використанням та охороною земель. Це виглядає як хороші управлінські зміни, адже розпорядник землями відповідатиме за їх збереження та належне використання, і в разі порушень нестиме відповідальність³⁵. Але не так багато громад досі прийняли рішення про контроль.

В 2022-2023 роках держава неодноразово намагалася внести зміни до законодавства з метою спрощення забудови нових земель (законопроекти №8178, №8178-1, №9466, №9627). Сенс змін полягає в тому, щоб дозволити перетворювати сільськогосподарські землі на землі житлової чи промислової забудови без обмежень. На щастя, жоден з цих законопроектів ухвалений поки що не був.

Проте деякі зміни в земельних питаннях у 2023 році все ж відбулися. Зокрема уряд схвалив законопроект №7588, яким передбачається скасування права постійного користування сільськогосподарськими землями державної власності. Натомість на такі землі запроваджується право оренди, що можна продавати на земельних аукціонах та наповнити місцеві бюджети³⁶. Аналогічно, такі зміни можуть екстенсифікувати перетворення грасландів в орні землі.

³² <https://recovery.gov.ua/project/program/grow-value-adding-sectors-of-economy?page=3>

³³ Закон України № 2145-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#n6>

³⁴ Постанова КМУ №303 від 13.03.2022 року «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>

³⁵ Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text>

³⁶ Картка законопроекту 7588 від 25.07.2022 доступна за посиланням <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40111>

3.2. Законодавчі зміни щодо управління грасландами

Відбувалися й окремі позитивні зміни. Ухвалення законопроекту №5650 (закон 2321-IX) дозволило обмежити розорювання деяких грасландів, однак дія закону вкрай обмежена і стосується лише окремої невеликої частини грасландів на державних чи комунальних землях, яким пощастило фігурувати у документах як «пасовища» чи «сіножаті». Нагадаємо, що більша частина грасландів у земельній документації фігурує як «рілля» — тобто юридично цих грасландів взагалі не існує, як і обмежень на їх знищення.

Підсумовуючи, повномасштабне російське вторгнення, вірогідно, пришвидшило знищення залишків грасландів України. Їх збереження потребує наступних кроків:

- Інвентаризація грасландів і подальше їх відображення у земельній документації.
- Встановлення законодавчої заборони на розорювання будь-яких грасландів незалежно від форми власності.
- Запровадження ефективного державного контролю за збереженням грасландів.
- Суттєве розширення площ заповідних грасландів.
- Зобов'язати власників та розпорядників деградованих, малопродуктивних земель та таких земель, що використовуються з порушеннями законодавства, консервувати їх та відновлювати до стану грасландів.
- Відновити перевірки Держекоінспекції та Держгеокадастру під час воєнного стану.

Ерозія внаслідок розорювання схилів у Львівській області

4. Заповідні території та Смарагдова мережа

4.1. Заповідні території

В Україні існує сім різних категорій заповідних об'єктів, у яких охороняється дика природа. Це різноманітні природні чи біосферні заповідники, національні парки, заказники тощо. Загальна площа заповідних територій в Україні – біля 7% території країни³⁷.

Державні стратегічні документи ставлять за ціль довести площу заповідних територій України до 15% від площі країни³⁸. Однак на практиці така ціль є малореалістичною – створення нових заповідних територій відбувається вкрай повільно.

У 2022 році в Україні заповіли лише 51 тисячу гектарів – 0,01% від загальної площі країни³⁹. Як і в інших країнах, створення заповідних територій є можливим лише за погодженням із землевласниками та землекористувачами. Отримати таке погодження надзвичайно важко.

Навіть для державних земель – наприклад, лісів – створення нових заповідних територій майже не відбувається через відсутність політичної волі керівництва держави, адже російське вторгнення очевидно змінило державні пріоритети.

Враховуючи усі описані вище загрози для лісів, грасландів та водноболотних угідь, що їх несе російське вторгнення, можна очікувати, що більшість ділянок цінної дикої природи не дочекається охоронного статусу.

Яскравим прикладом ситуації є Чорний ліс – один із найбільш цінних лісових масивів Центральної України, створення національного парку в якому не відбувається вже не перший десяток років. Як наслідок, більшість старовікових лісів Чорного лісу вже втрачені.

Інший приклад – один з найбільш цінних в Українських Карпатах гірських масивів, Свидовець. Незважаючи на значні загрози від рубок лісу та планів будівництва гірського мегакурорту, заповідання масиву вже не перший рік знаходиться у підвішеному стані.

Окрім проблем із створенням нових заповідних територій, війна викликала численні проблеми і для вже існуючих заповідних територій (нагадаємо, що у цьому тексті ми не торкаємося катастрофічних проблем для заповідних територій на окупованих територіях або поблизу лінії фронту).

Головною з них є проблема фінансування. Ще до повномасштабного вторгнення для заповідних територій України було характерним недофінансування, яке напругу впливало на якість їх роботи. В багатьох національних парках та заповідниках майже не було кваліфікованих кадрів, які б забезпечували ефективно збереження заповідної природи. Проблемою була і відсутність техніки та транспорту.

У 2022-23 роках держава не скоротила видатки на заповідні території. Однак інфляція – 26,6% за 2022 рік – зменшила реальні доходи заповідних територій⁴⁰. Наприклад, у 2023 році середня заробітна плата працівників заповідних територій – менше 9 тисяч гривень (біля 222 євро) на місяць, що очевидно є неконкурентним та часто меншим за середню заробітну плату в областях.

³⁷ Інформаційно-аналітичні матеріали Міндовкілля (<https://wownature.in.ua/wp-content/uploads/2021/05/Dovidka-PZF-2020-V3.0-.pdf>)

³⁸ Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>)

³⁹ <https://uncg.org.ua/plan-ukrainy-iz-zapovidannia-tsinnykh-pryrodnykh-terytorij-do-2030r-vykonanyj-na-3-5/>

⁴⁰ <https://www.epravda.com.ua/news/2023/01/10/695830/>

4.1. Заповідні території

Наслідком стали спроби заповідних територій заробляти кошти у не надто сталий спосіб⁴¹. Наприклад, керівництво Верховинського національного природного парку у 2023 році вирішило проводити суцільні рубки гірських лісів для створення протипожежних розривів⁴². При цьому протягом останніх 5 років на території національного парку не було жодної пожежі, адже це віддалена частина Карпатських гір.

Проблематичним залишається і кадрове питання – недостатнє фінансування, брак мотивованих кадрів, політичний тиск та інколи сумнівні призначення Міндовкілля призводять до того, що керівники заповідних установ зацікавлені у вирішенні власних фінансових питань, а не у збереженні природи.

Окрім того, мобілізація чоловіків до лав Сил оборони України також торкнулася і працівників заповідних територій, ще більше зменшуючи їх спроможність до реальної охорони природи.

Отже, лівова частина заповідних територій України захищені лише на папері – наприклад, у біосферних заповідниках виділяється «зона антропогенних ландшафтів», у якій законодавство не встановлює майже ніяких обмежень. Тому недофінансування, ускладнене російським вторгненням, разом із кадровими проблемами може призвести до знищення багатьох цінних заповідних куточків України.

Які рішення?

Проблема створення нових заповідних територій, у першу чергу на державних землях, могла б легко вирішуватися за наявності нині відсутньої політичної волі керівництва держави.

Проблема недофінансування навряд чи може бути вирішена в умовах війни, однак частково фінансування заповідних територій могло б відбуватися за рахунок проектів міжнародної допомоги.

Знак на межі заповідної зони національного природного парку «Голосіївський» у Києві

⁴¹ Інсайдерська інформація, отримана авторами цього тексту

⁴² <https://uncg.org.ua/verkhovynskij-natspark-khoche-zarobyty-na-prodazhi-derevyny/>

4.2. Смарагдова мережа

Смарагдова мережа – це аналог мережі Natura 2000 для країн, які не є членами Європейського Союзу, однак ратифікували Бернську конвенцію.

В Україні Смарагдова мережа активно розвивалася протягом останнього десятиріччя. Станом на 2023 рік близько 12% України входять до Смарагдової мережі – ці території були схвалені Постійним комітетом Бернської конвенції. Важливо, що у багатьох випадках території Смарагдової мережі перекриваються із заповідними територіями, виділеними згідно з національним законодавством⁴³.

Ключовою проблемою збереження видів та оселищ Смарагдової мережі в Україні наразі є відсутнє національне законодавство. Україна взяла на себе зобов'язання запровадити законодавство про Смарагдову мережу до 2019 року у рамках Угоди про асоціацію Україна-ЄС.

У 2021 році законопроект «Про території Смарагдової мережі» навіть вносився на голосування у парламенті, однак не пройшов перше читання⁴⁴. Станом на 2023 рік законопроект так і не ухвалений, головним чином через серйозний спротив з боку бізнесу – видобувної, аграрної, лісової та мисливської галузей.

В умовах війни вірогідність ухвалити дійсно потужне законодавство про Смарагдову мережу незначна. Набагато більш ймовірним є ухвалення суто декларативного закону, який не забезпечить збереження природи, однак дозволить формально поставити «плюс» навпроти цього євроінтеграційного зобов'язання.

Навіть у випадку ухвалення законодавства у найбільш дружній до природи редакції, малоімовірно, що під час війни та післявоєнної відбудови Україна матиме достатньо ресурсів, аби розробити якісні плани управління настільки значними площами Смарагдових територій. Таким чином, у коротко- та середньостроковій перспективі Смарагдова мережа навряд чи буде ефективним інструментом, який сприятиме дійсно зеленій та сталій відбудові України.

⁴³ <http://emerald.net.ua/>

⁴⁴ Проект Закону України №4461 від 04.12.2020 «Про території Смарагдової мережі» (https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70592)

5. Природоохоронний громадський рух

5.1. Природоохоронний рух під час війни

Протягом останніх років саме природоохоронна громадськість була драйвером основних досягнень у сфері охорони біорізноманіття України. Повномасштабне російське вторгнення суттєво підірвало можливість НУО та небаждужих громадян впливати на природоохоронні процеси.

З однієї сторони, як показано вище, загрози для дикої природи України стали більш масштабними. З іншої, зменшилася спроможність громадянського суспільства.

24 лютого 2022 року представники природоохоронної громадськості, як і мільйони інших громадян України, вимушені були релокуватися або стати на захист України зі зброєю у руках. У подальшому чимало представників громадського руху виїхали закордон або сфокусувалися на волонтерській роботі. На жаль, екологічні активісти ставали жертвами російських військ на фронті.

Іншою суттєвою проблемою стало загальне падіння уваги українського суспільства до природоохоронної тематики, що досить очікувано. У таких умовах громадським активістам важче створити суспільний резонанс, необхідний для усунення загроз для дикої природи.

Фотоакція активістів на підтримку заборони висадки інвазійних дерев у лісах

5.1. Природоохоронний рух під час війни

Українська влада також сприяла зменшенню спроможності активістів, користуючись війною для закриття доступу до багатьох раніше доступних інструментів та джерел інформації. Наприклад, від початку повномасштабного російського вторгнення:

- Закритий доступ до інформації про перевірки, що їх проводить Державна екологічна інспекція.
- Безпідставно обмежена участь громадськості у процедурі оцінки впливу на довкілля (ОВД), про що йтиме мова нижче.
- Закритий доступ до карт лісів, що унеможлиблює використання будь-яких документів, пов'язаних з лісами.
- Безпідставно заборонений вхід до лісів у регіонах, які знаходяться далеко від місць ведення бойових дій (Київська, Кіровоградська, Вінницька, Черкаська та інші області).
- Закритий доступ до Публічної кадастрової карти.

Поширеними є випадки, у яких органи державної влади безпідставно та незаконно відмовляють у доступі до документів, які стосуються тих чи інших аспектів охорони природи і мають надаватися у рамках доступу до публічної інформації.

Деякі з ініціатив, направлених на усунення громадськості від прийняття рішень, вдалося недопустити. Наприклад, у 2022 році Кабінет Міністрів України подав до парламенту законопроект №8058, яким декларувалася «дерегуляція бізнесу»⁴⁵. У разі ухвалення, він дозволив би Уряду змінювати будь-які процедури, пов'язані із веденням бізнесу (рубки лісу, видобуток корисних копалин тощо) без жодної публічності та можливостей для громадського обговорення⁴⁶. Після активної протидії громадськості законопроект вдалося зняти з розгляду.

Тим не менше, суттєві перепони для повноцінної участі громадськості у процесах прийняття рішень залишаються серйозними. Для прикладу, рішення про відбудову Каховської гідроелектростанції український уряд ухвалив без жодних обговорень.

⁴⁵ Картка законопроекту №8058 від 19.09.2022 за посиланням <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40514>

⁴⁶ <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/28/693190/>

5.2. Оцінка впливу на довкілля

Одним із важливих природоохоронних інструментів громадськості до 2022 року була процедура оцінки впливу на довкілля (ОВД), запроваджена у 2017 році у рамках Угоди про асоціацію Україна-ЄС.

Українське законодавство визначає перелік проектів, які в обов'язковому порядку підлягають ОВД⁴⁷. До них належать рубки лісу, видобуток корисних копалин, різноманітне будівництво тощо. Інформація про кожен з таких проектів до 2022 року була публічною та розміщувалася у реєстрі, відкритому для усіх громадян⁴⁸.

Незважаючи на таку прозорість, ключовою проблемою ОВД до повномасштабного російського вторгнення були неякісні рішення, що їх приймали органи влади (Міндовкілля та обласні державні адміністрації) за результатами процедури. Як правило, якщо громадськість не брала активної участі в ОВД того чи іншого проекту, такий проект отримував «зелене світло» незважаючи на його вплив на довкілля⁴⁹.

З 2022 року ситуація змінилася у гіршу сторону. У березні парламент ухвалив законопроект, яким скасував необхідність ОВД для проектів з відбудови України на період воєнного стану та період післявоєнної відбудови⁵⁰. Така норма створює величезні можливості для зловживань, адже ні чіткі критерії таких проектів, ні часові рамки «періоду післявоєнної відбудови» влада не встановила.

Без жодних підстав, прикриваючись «обороздатністю держави», Міндовкілля також обмежило доступ до Реєстру з оцінки впливу на довкілля. З 2022 року громадяни не мають вільного доступу до документів з ОВД – отримати їх можна виключно через офіційні письмові запити, а у багатьох випадках органи влади безпідставно відмовляють у наданні документів з ОВД.

Більше того, наразі Реєстр з оцінки впливу на довкілля у багатьох випадках навіть не дає змогу з'ясувати, яка діяльність і де саме проходить ОВД. Таким чином, інструмент ОВД залишився доступним лише тим активістам, які займаються ОВД професійно – і то не в усіх випадках.

При цьому якість прийняття рішень щодо ОВД Міндовкіллям залишилася незадовільною, а рішення обласної влади щодо ОВД стали ще менш дружніми до біорізноманіття, порівняно з ситуацією до 2022 року. Наприклад, у 2022-23 роках «зелене світло» отримав ряд катастрофічних для біорізноманіття проектів (зокрема будівництво малих ГЕС у Карпатах), які до цього не могли пройти процедуру ОВД, отримуючи неодноразово негативні висновки.

Тобто станом на 2023 рік ОВД в Україні працює малоефективно. При цьому процедура ОВД залишається чи не єдиним механізмом, який здатний забезпечити прозорість та сталість проектів, направлених на відбудову України.

Які рішення?

- Покращити якість прийняття рішень щодо ОВД органами влади, зокрема створивши дорадчі експертні комісії, які б консультували органи влади, як це передбачено законодавством.
- Встановити чіткий перелік проектів, направлених на підвищення обороноздатності держави, які не потребують ОВД, щоб уникнути будь-яких маніпуляцій.
- Відновити прозорий та публічний доступ до усіх документів з оцінки впливу на довкілля.

⁴⁷ Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>)

⁴⁸ Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля (<https://eia.menr.gov.ua/>)

⁴⁹ <http://epl.org.ua/eco-analytics/vplyv-ne-dopustymyj-yak-pokrashhyty-otsinku-vplyvu-rubok-na-dovkillya/#>

⁵⁰ Зміни до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», внесені Законом № 2139-IX від 15.03.2022

6. Інші питання

6.1. Державний екологічний контроль

Ще до повномасштабного вторгнення надзвичайно проблематичною була робота Державної екологічної інспекції (ДЕІ) – головного контролюючого органу у сфері охорони біорізноманіття. Як і інші державні структури, ДЕІ суттєво страждала від:

- Недофінансування (до 2022 року середня місячна заробітна плата інспектора ДЕІ знаходилася на рівні 300-400 євро);
- Корумпованості (поширеними були випадки отримання інспекторами ДЕІ хабарів за ігнорування тих чи інших порушень);
- Недостатньої матеріально-технічної бази.
- Законодавчих обмежень на перевірки (наприклад, бізнес міг недопустити ДЕІ на перевірку, заплативши штраф у розмірі 25 євро, або ж ДЕІ не могла проводити перевірки без попередження).

З початком повномасштабного вторгнення проблема лише загострилася. Серйозна інфляція (більше 26% за 2022 рік) та скорочення видатків ще більше поглибили проблему недофінансування та недостатньої матеріально-технічної бази.

Однак головною проблемою став мораторій, накладений 13 березня 2022 року Кабінетом Міністрів України на перевірки бізнесу⁵¹. Як наслідок, планові перевірки ДЕІ були скасовані. Рішення уряду залишало можливість для позапланових перевірок, направлених на захист навколишнього природного середовища. Однак протягом 2022-23 років обласні підрозділи ДЕІ неодноразово ігнорували звернення від громадськості щодо проведення позапланових перевірок, посилаючись на начебто їх заборону або на відсутність погодження з боку Міндовкілля.

У 2023 році можливість перевірок ДЕІ була відновлена, однак лише за умови погодження з боку Міндовкілля. Однак ситуація не стала кращою. У багатьох випадках ДЕІ безпідставно відмовляють у проведенні перевірок. Частою є ситуація, коли Міндовкілля не погоджує ДЕІ перевірки або взагалі ігнорує запити ДЕІ.

Показовою є офіційна статистика. У відповідь на наш запит ДЕІ повідомила, що з 24 лютого 2022 року отримала від громадян 453 звернення на проведення позапланових перевірок. Лише 39 таких звернень були погоджені ДЕІ та Міндовкілля – менше 9% від усіх отриманих звернень. При цьому 104 звернення ДЕІ до Міндовкілля щодо погодження проведення перевірок залишилися взагалі без відповіді!

Фактично, робота ДЕІ в умовах повномасштабної війни майже повністю паралізована, а державний екологічний контроль відсутній. Схожа ситуація і з перевірками іншого органу – Держгеокадастру, який відповідає за контроль дотримання земельного законодавства.

Які рішення? Ще з 2020 року на розгляді парламенту України знаходиться законопроект №3091, покликаний реформувати екологічний контроль⁵². У 2021 році цей євроінтеграційний законопроект навіть пройшов перше читання у парламенті. Однак протидія з боку незацікавленого бізнесу та відсутність політичної волі до реформ в умовах війни поки що поставили цей законопроект на паузу.

⁵¹ Постанова Кабінету Міністрів України №303 від 13 березня 2022 року (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>)

⁵² Законопроект №3091 від 19.02.2020 «Про державний екологічний контроль» (https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68186)

6.2. Моніторинг біорізноманіття

Однією з ключових та фундаментальних проблем охорони природи в Україні до 2022 року є відсутність достовірних даних про біорізноманіття, тобто відсутність систематичного його моніторингу. У теорії, така функція була покладена на Національну академію наук та Міндовкілля, однак через хронічне недофінансування та відсутність мотивації жодного централізованого збору даних про стан та динаміку біорізноманіття в Україні не було. Звісно, що це напряду впливало на якість управлінських рішень.

З початком повномасштабного російського вторгнення ситуація стала ще більш неоднозначною. З однієї сторони, у березні 2023 року парламент України схвалив рамковий законопроект, який встановлював загальні підходи до моніторингу довкілля, зокрема ландшафтного та біологічного різноманіття⁵³. На виконання цього закону Кабінет Міністрів України має розробити спеціальний порядок проведення такого моніторингу – і це стане важливим кроком для збору достовірних даних про дику природу.

З іншої сторони, можливість реалізувати повномасштабний моніторинг біорізноманіття в умовах війни та післявоєнної відбудови виглядає малоімовірною. У першу чергу, даватиметься взнаки відсутність коштів у державному бюджеті (особливо на настільки малозрозумілі для багатьох чиновників заходи) та брак кваліфікованих кадрів через від'їзд багатьох науковців та управлінців за кордон. Вплинути на якість моніторингу біорізноманіття може і порядок його проведення, який наразі тільки розробляє Кабінет Міністрів.

Незаконна рубка високогірного пралісу у Карпатах

⁵³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text>)

7. Що буде далі? Перспективи дикої природи у найближчі роки

Як демонструє написане вище, вторгнення росії в Україну негативно впливає на дику природу далеко від лінії фронту. Збільшення обсягів несталих та незаконних рубок лісу, активізація розорювання степів та лук, відсутність адекватного контролю – усе це відбувається або відбуватиметься в Україні вже у найближчі роки.

Паралельно з цим на найвищому політичному рівні побутує усталена думка про те, що відбудова України під час та після війни має бути «зеленою» та базуватися на найбільш сталих практиках. Про обов'язкову «сталість» відбудови заявляють як українські топпосадовці, так і чиновники ЄС та інших країн-партнерів України.

На жаль, політичні заяви щодо «зеленої» відбудови України різко контрастують з дійсністю, де загрози для дикої природи лише зростають. А ослаблене війною та діями української влади громадянське суспільство не в змозі адвокатувати захист біорізноманіття у достатній мірі.

Українська влада прямо заявляє про намір більш активної експлуатації сировинної бази України – збільшення обсягів рубок лісу, видобутку корисних копалин, будівництво додаткових меліоративних систем для потреб сільського господарства тощо.

Яскравим прикладом цієї ситуації є Ukraine Facility – чотирирічна програма з відбудови України обсягом 50 мільярдів євро, представлена у 2023 році у Лондоні на Ukraine Recovery Conference. Як повідомляють українські чиновники, «програма має забезпечити швидке відновлення, розвиток української економіки та підтримку стратегічних секторів, допомогти здійснити потужні державні трансформації та пришвидшити євроінтеграцію»⁵⁴.

Без термінового впровадження запобіжників, які б запобігали знищенню біорізноманіття під час відбудови України, процес відбудови (у тому числі реалізація описаної вище програми) перетвориться на донищення тієї дикої природи, яка ще залишалася в Україні станом на 2023 рік.

Такі запобіжники – створення нових заповідних територій та інші реформи – більш детально висвітлені у попередніх главах цього тексту. Однак наразі політичної волі до їх впровадження в Україні немає. Немає і діалогу між екологічною громадськістю та владними кабінетами, у яких приймаються ключові рішення у державі.

І найголовніше – усі описані вище проблеми загострилися у результаті повномасштабної агресії росії проти України у 2022 році. Чим швидше Україна зможе відновити мир на умовах, які виключатимуть будь-яку агресію з боку росії у майбутньому – тим швидше виникне можливість повноцінно сфокусуватися на збереженні та відновленні дикої природи України.

Тому, як це не парадоксально звучить, але військова та економічна підтримка України є в якійсь мірі пріоритетним природоохоронним заходом.

⁵⁴ <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/08/7/702957/>